

Interpretace dětského výtvarného Projevu

Poznámky z přednášek

(slouží pouze pro interní potřebu studentek a studentů předmětů
ZS1BP_IDVP a ZS1BK_IDVP na PdF MU)

Mgr. Bc. Pavla Novotná Ph.D.

Konzultační hodiny:

Čt - 11.00-12.00 h

Pá - 27.10. (9.20-10.30 h), 10.11. (11.00-
12.00 h), 24.11. a 8. 12. (14.30 - 15.30 h)

Dále pak po osobní či emailové domluvy

Podmínky k udělení zápočtu:

Pro studenty v prezenční formě studia:

Test:

15 otázek, 70% úspěšnost. (Termíny se dozvíte v poslední hodině – 2. termíny v lednu a dva náhradní.)

Pro studenty v kombinované formě studia:

Min. 6 prací děti různého věku s popisem charakteristických znaků vztahujících se k jednotlivým základním obdobím DVP a jeho vývoji. Vypracovaná práce (i elektronicky).

Studenti kombinovaného studia mohou také absolvovat test (musí si ovšem vybrat z daných termínů pro prezenční studium). Pokud absolvujete úspěšně test, nemusíte odevzdávat práci.

Podmínky k udělení zápočtu:

Pro studenty v kombinované formě studia:

Min. 6 prací děti různého věku s popisem charakteristických znaků vztahujících se k jednotlivým základním obdobím DVP a jeho vývoji

- vypracovaný přehled obrázků podle jednotlivých stádií DVP

tzn. 6 barevných obrázků A5/A4 + popis charakteristiky jednotlivých období v konkrétním obrázku

Může být zasláno i elektronicky

- odevzdat finální verzi – do konce roku.
- Nejlépe v prosinci, jelikož mnoho prací vracím k přepracování
- Konzultace v lednu (budou vypsány termíny)

DVP - co to je?

- je specifický a subjektivní typ výtvarného vyjadřování v určitém věku dítěte
- je vytvořen bez ohledu na umělecké schopnosti a estetické cítění dítěte
- je nedílnou součástí vývoje dítěte, souvisí se vznikem osobnosti, představuje přirozený projev dítěte, projev potřeby seberealizace, způsob osvojování světa
- jeho prostřednictvím dítě poznává svět, racionálně i emocionálně třídí své poznatky o světě, představy, vztahy, formuje myšlení
- představuje ovládnutí zkušenosti, osamostatňování, „oddělení“ od automatického prožívání světa
- každému věku dítěte odpovídá specifický typ výtvarného vyjadřování obecně (tedy hlavně kresby a malby)

Dětský výtvarný projev.....KRESBA je

- subjektivním odrazem objektivní reality (interpretace vnímané skutečnosti a představ)
- subjektivním obrazem celkového fyzického i psychického vývoje
- Věkově a typologicky podmíněná – odvíjí se od výrazových povahových rysů typu osobnosti
- ovlivněná kulturními a sociálními faktory (výchova, výtvarná kultura, sociální a společenské prostředí dítěte, vztahy, kulturní faktory)

DVP můžeme využívat jako:

- **diagnostický** nástroj (psychologie)
- **terapeutický** (léčebný) nástroj
(arteterapie, psychoterapii, psychiatrii)
- **pedagogický** nástroj (výtvarná
pedagogika a pedagogika obecně)

- Diagnostikovat a interpretovat dětský artefakt může člověk s rozsáhlými odbornými znalostmi a zkušenostmi.
- Kolísání kvality výtvarného výkonu je běžný jev.
- Nelze diagnostikovat podle jednoho výtvoru, je nutné pozorovat DVP v delším procesu a všímat si odchylek.
- Diagnostika pomocí DVP je pouze jednou z mnoha diagnostických metod poznání člověka.

Psychologie používá kresebné nebo barevné testy (patří do skupiny projekčních metod) pro zjišťování stavu v těchto oblastech:

- úroveň psychomotorického vývoje
- intelektová úroveň
- osobnost dítěte
- sociální adaptace
- zdraví a psychické problémy

- ad1) někdy se motorika a psychika nevyvíjí rovnoměrně, grafický projev neadekvátní intelektuálním schopnostem může ukazovat na problém v motorice, např. opoždění motorického vývoje, výtvarný projev tělesně postižených (např. po obrně apod.)
- ad2) kresbu nutno brát pouze jako doplňkovou metodu ve zkoumání inteligence
- ad3) osobnost nelze posuzovat pouze na základě jedné psychologické metody např. jen podle kresby či malby. Ta je jen jednou z metod, kterou má psycholog pro poznání dítěte k dispozici. Může tak doplnit ostatní psychologické metody a testy
- ad4) vztahy s okolím, v rodině, ve škole, komunikativnost x uzavřenost; sociální situace rodiny ve společnosti
- ad5) kresba dítěte může odhalit i týrání, sexuální zneužívání, depresivní sklony, neurózy, zpomalení vývoje, mozkové dysfunkce a vážné psychické onemocnění nebo postižení

Osobnosti zabývající se DVP, literatura

- Herbert Read (Education Through Art, 1958)
- Viktor Lowenfeld (Creative and Mental Growth, 1967)
- Jaromír Uždil (Výtvarný projev a výchova, 1978)
- Slavík (2000, 2004), David (1993), Fulková (2004), Babyrádová (1999, 2002)
- Kresba jako nástroj poznání dítěte; [Roseline Davido](#)

„...dítě kreslí dřív, než k tomu bylo vedeno, a to odlišně od dospělých.“

J.A. Komenský

Kresba je pro dítě hra, při které nepotřebuje partnera, zaměstnává ruce i zrak, příjemně uvádí v pohyb vnitřní zkušenost dítěte. Dítě kreslí, aby se bavilo.

G.H.Luquet

Kresba je obrázkovou řečí

Napodobování grafické činnosti dospělých

Zpředmětnění vlastního „Já“

Vytváření symbolů, spontánní sebereflexe,
zpracovávání prožitků, afektů, se kterými se dítě učí
vyrovnávat

Pomáhá mu vnášet uspořádanost do chaosu.

Začátky kreslení souvisejí se vznikem osobnosti dítěte, se vznikem „subjektivna“.

Výtvarný projev je specifickým a přirozeným lidským způsobem osvojování světa

Výtvarný projev je výsledkem vyrovnávání se individua se světem. Je projevem celé osobnosti. Uplatňuje se v něm emocionální i racionální poznávání i logické myšlení.

J. Uždil

„Kresba ukazuje na způsob dětského způsobu nazírání reality, na úroveň jeho uvažování. Kresbu lze chápat jako jednu ze symbolických funkcí, v níž se projeví tendence zobrazit skutečnost tak, jak ji dítě chápe“

Jean Piaget

J.Piaget (až1980)

Stádium
předoperační
2-7 let

Stadium
konkrétních
operací 7-12

Stadium
formálních operací
12-více

V.Lowenfeld

(1960)

Stádium
čmáranic, 2-4
Preschematické
4-7

Schematické7-9
Kresebný
realismus 9-12

Pseudo-
naturalistické
12-14
14-17 Umění
adolescentů

G.H.Luquet

Nahodilý
realismus 1-4
Nepochopený
realismus 4-8

Intelektuální
realismus 8-13

Zrakový realismus
13-18

1. 1,5 - 4 roky Stádium čmáranic
2. 3 - 4 -7 Stádium hlavonožce
3. 6 - 7- 9 Formální koncept – první obrazy, Dítě kreslí to co ví
4. 8 – 9 - 12 Kresebný realismus / Gang age, Dítě kreslí to, co vidí
9. 11 - 12 - 14 Pseudonaturalismus – věk zdůvodňování.....obkreslování vzorů
10. 14 - 17 Umění adolescentů – konec spontánního DVP

- **Ontogeneze dětského výtvarného projevu - fáze vývoje dětského výtvarného projevu a specifika didaktických přístupů k jednotlivým věkovým skupinám**

Každému věku odpovídá specifický typ kresby, který je vytvořen bez ohledu na jeho umělecké schopnosti a estetické cítění.

Teorie kognitivního vývoje J. Piageta

- Senzomotorické stádium (0-18 m)
- Semiotická funkce(18-24 m)

„symbolická funkce“ = spočívá ve schopnosti představovat si něco prostřednictvím něčeho jiného, co „označuje“ a co slouží jen této představě.

.....řeč, obrazná představa, symbolické gesto, oddálená nápodoba, symbolická hra a kresba.

1. Předoperační stádium – symbolické předpojmové myšlení; Stádium čmáranic (období 2-4 let)

- **atraktivní činnosti** - sama činnost dítě uspokojuje více než její výsledek.
- **motorická hra**, která využívá svalů rukou rozvíjejících se po *proximodistální ose*, tedy od pohybů velkých svalových kloubů – ramenního, loketního až po krouživé pohyby zápěstí.
- proces činnosti je zcela nadřazen obsahové stránce
- **prostor papíru dítě neomezuje**

- zpočátku nejsou zobrazovány **žádné konkrétní předměty**.
- od neuspořádaných skvrn a linií k tvorbě prvních objektů, které dítě pojmenovává souvisí s dalším rozvojem poznávacích funkcí
- také schopnost dítěte kroužit zápěstím a vytvořit tak menší prvky má podíl na tvorbě tvarů.

- **velkým mezníkem je snaha dítěte pojmenovat nějaký náhodně vzniklý útvar**. Pak je kresebná aktivita využita jako prostředek k zobrazení něčeho, především toho, co je pro dítě atraktivní.

- v tomto věku dítě často **mění názvy svých výtvorů**.

2. Předoperační stádium – názorné myšlení

Preschematické stadium (4-7 let); **Stádium HLAVONOŽCE**

- dítě dává svým obrázkům **názvy** (3-4 roky)
- **kresba stává obsahovou**
- geometrické objekty - nejsou ve vzájemných vztazích
- objekty řazeny **plošně vedle sebe**
- dítě papír může i **otáčet**, mění své stanoviště a zaplňuje tak prázdná místa bez větší provázanosti objektů na ploše
- významným momentem tohoto stádia je vznik první podoby lidské figury tzv. *hlavonožce*
- lze očekávat, že při kresbě figury budou některé její části pokřivené či vynechány, později přibývá detailů
- postava je zobrazena zatím **zepředu**
- úplné tělo, se všemi končetinami, s trupem a všemi drobnostmi kreslí dítě průměrně až kolem 6. roku.

→ **Antropomorfismus** = Dítě má tendenci neživým předmětům nebo zvířátkům připisovat určitou tvářnost, obdařovat lidským výrazem všechno, co se pohybuje a roste.

→ **R-princip (pravidlo pravého úhlu)** – Dítě má jednak potřebu výrazně rozlišit směrovost, a současně si na pravém úhlu zakládá, protože podle něj zaručuje stabilitu stavby

3. Schematické období (7-9 let) – dosažení formálního konceptu Stádium konkrétních operací

- Dítě maluje to, co o předmětu ví a to co je pro něj důležité
- Myšlenkový koncept dítěte je tak víc než viděná skutečnost - „rentgenové obrázky“
- V obrázku se může objevovat táž postava v několika časových fázích, neboť čas s prostorem splývá.
- Výtvarné vyprávění se odehrává mezi dvěmi hranicemi – horní a dolní hranou papíru, které tvoří nebe a zemi.

Tvoření prostoru

Vytváření prostoru na obrázku prochází několika fázemi, které souvisí s konfrontací pozorované reality a s potřebou dítěte upřesnit zobrazovanou situaci.

Řazení předmětů a postav na dolní linii

Pásová perspektiva - ztvárnění prostoru výstavbou pásů, kdy tvoří vzdálenost některých věcí, tím, že je vyzvedne do pásu nad základní zobrazení.

Způsob prostorového vyjádření způsobem míchání svislého a vodorovného zobrazení se nazývá „*sklápění*“, neboť dítě obtížně rozeznává, co je horizontální a co vertikální

Schematické období (7-9 let) – dosažení formálního konceptu
Stádium konkrétních operací

Paže a nohy postav jsou zpravidla správně umístěny, odchylky poukazují na stupeň rozvoje intelektu a znalosti vlastního těla..

- **Vytváření dětských schémat** - Dítě si vytváří určitý způsob zobrazení, který používá pro stejný předmět nebo motiv. Toto schéma se opakuje a dítě se k němu vrací. Vytvoření nového typu – přechod z jednoho symbolu na druhý – znamená pro dítě značnou duševní námahu, je však důležité pro další vývoj výtvarného vyjadřování.
- lidská figura – hlavonožec, ... zvířecí postavy, dům, strom, dopravní prostředky.
- Další grafických typů, které si dítě vytváří, není mnoho. Jejich výběr je ovlivněn emočním obsahem, který dítě k danému předmětu má.

- Vývoj plynule pokračuje postupným zvládnutím stále náročnějších tvarů
- Důležitou roli hraje stále i prvek náhody, dítě tvořivě využívá a přizpůsobuje své potřebě i náhodně vzniklé tvary
- Tvary nebo části kresby, které dítě považuje za podstatné nebo které jsou pro něj subjektivně důležité, bývají zdůrazněny a zveličeny. Jiné detaily, které v dané chvíli nejsou zajímavé, jsou bez rozpaků opomíjeny nebo zcela vynechány.
- Mimořádně preferovány mohou být i tvary, které dítě umí dobře nakreslit.

- Dítě neusiluje o zobrazení vnější podoby, spíše vypočítává, co o zobrazeném objektu zná, na co si zrovna vzpomíná nebo co ho právě zajímá, pozornost věnuje funkční podstatě předmětu.
- Objevují se pokusy o tvář z profilu, ale dítě dosud nedbá o perspektivu, neprůhlednost, zkracování.

- → **Zobrazování vedle sebe bez překrývání** - Překrývání tvarů je znakem vyspělého předškolního malíře.

- → **Transparentnost** – Dítě zobrazuje i ty předměty nebo jejich části, které jsou ve skutečnosti zakryty

- → **Sklápění** - V kresbě je to, co se plně uplatní v půdorysném pohledu sklopeno do půdorysu a je viděno v plném nadhledu, zatímco věci, které stojí kolmo k základně, jsou sklopeny do půdorysu podél nebo kolmo k ose nějaké dominanty (např. stromy sklopené kolmo k silnici). Mohou být též seřazeny okolo středu (rákosí okolo rybníka). Sklápění je ve skutečnosti plošné uspořádání prostoru a je přesnou analogií plošného uspořádání objemu.

- → **Obrácená perspektiva** - Dítě kreslí objekty podle toho, jaký pro něj mají význam
- Objekty znázorněné blíže spodnímu okraji jsou menší než ty, které se nacházejí ve středu obrazu. Důvodem může být identifikace s některou z osob v kresbě uvnitř obrazu.

- → **Smíšený profil** - Jedná se o kombinaci pohledu na objekt zředu a ze strany, přičemž takto dítě zachycuje nejen lidské a zvířecí postavy, ale také stavby, domy ap.

→ **Kolorit (barevná nadsázka)** – Potřeba rozlišit jednu barvu od druhé, nežájem o lomené tóny a využití barvy jako kontury vede k tomu, že reálná barevnost věcí je transponována do nové polohy. Tato barevná nadsázka v sobě obsahuje také emocionální vztah k zobrazeným prvkům.

- Postupné obohacování kresby o „vizuální realitu“ probíhá ruku v ruce s tím, jak roste dětská zkušenost se světem, ale zejména potřeba a vůle dítěte tuto obohacenou zkušenost vyjádřit, vypořádat se s ní. Nápodoba grafického projevu dospělých hraje jen malou roli. Zpočátku vůbec neprobíhá, později si dítě „vypůjčuje“ jen to, co v dané chvíli souvisí s jeho vlastním „programem rozvoje“ (zejména pokud jde o znázornění prostoru).

4. Gang age/období party (9-12 let) – kresebný realismus

Stadium konkrétních operací

- Operace, které strukturují prostor, uspořádání prostorové následnosti, cit pro délku a perspektivu, vznikají podle Piageta mezi 7-12 lety
- Dítě začíná malovat věci, nejen tak jak je zná, ale již tak jak je skutečně vidí, drží se konkrétní podoby reálných prvků.
- Pomalu mizí postavení postav na dolní linii a plocha je více využívána.
- Dítě vnímá, že předměty v dálce jsou menší než ty vpředu, ale neví, jak je zobrazit.
- První snahou o hloubku je změna velikostí objektů.

4. Gang age/období party (9-12 let) – kresebný realismus

Stadium konkrétních operací

- Výsledkem pozorování skutečnosti je i kresba profilu člověka. Ten se objevuje v rozmezí kolem 7-9 roky.
- Figury jsou ztvárněny strnule, ale začínají se mezi nimi tvořit vztahy s objekty a s okolím.
- Obloha vyplňuje již celou plochu až k horizontu.
- Potřeba prostorového vyjádření je dána potřebou zachytit vnitřní vztahů mezi objekty.
- Postavy jsou zachycené s větším povědomím o detailu.
- Dítě maluje čistými tóny barev bez využití tónové rozličnosti a nestínuje.

- Teprve kolem 9. roku je běžný „loutkový pohyb“ – nohy a ruce se pokrčují a tělo s hlavou zůstává celkem nehybné.
- Prostorové kvality kresby se rozšiřují o rozměr třetí dimenze a pokusy o znázornění hmotnosti, pokusy o perspektivu stínováním, překrýváním nebo zkrácením.

5. Pseudo-naturalistické období (12-14 let) – věk zdůvodňování

Stádium formálních operací

- Dochází k uvědomění si vlastních nedostatků a větší míře kritičnosti k sobě i ostatním, což vede k obkreslování určitých modelů, které považují za dokonalé nebo k zesměšnění vlastních výtvarných schopností
- Spontánní kresebná aktivita končí, vše se teď více hodnotí, a to převážně polaritním systémem tedy buď pozitivně či negativně.
- Dítě se snaží naturalisticky ztvárnit realitu, neúspěch jej může trvale poznamenat.

5. Pseudo-naturalistické období (12-14 let) – věk zdůvodňování

- Proporce postav se již přibližují skutečnosti, dítě si uvědomuje funkci kloubů a vznik pohybu.
- Objevuje se poloprofil a těla v různých pozicích.
- Výraz v obličeji figur se mění dle významu sdělení.
- Řešení vlastního portréту je důležitým aktem tohoto období. Prostor je řešen lineární perspektivou, vše se začíná opírat o vizuální či haptickou zkušenost a o imaginaci.

6. Umění adolescentů (14-17 let) – věk rozhodování

Stádium formálních operací – Reflexivní období (13-18 let)

- V období prepuberty a puberty přestávají být děti se svými výtvary spokojené, tento věk můžeme označit za konec spontánní tvorby.
- Kresba se bez dalšího vedení podobá produkci dvanáctiletých.
- *V této době již nelze používat kresbu jako metodu pro hodnocení celkové úrovně kognitivních schopností. Způsob nazírání a chápání světa v závislosti na vývoji se změnil, a v kresbě se nyní v mnohem větší míře projevují jiné schopnosti a vlastnosti.*
- Výtvarné vyjádření je již cílené - využívá různých technik a materiálů (stínování, válerování apod.)
- Výtvarný artefakt je doplněn uvědoměním si atmosféry, zachycením nálady či mystiky
- Do celé tvorby se promítá boj o vlastní identitu a své místo ve světě.
- Figur se využívá i imaginativně s užitím humoru a satiry.

Období adolescence

- boje proti autoritě, první reflexe vlastního života, změny osobních hodnot a upevňování představ o sobě, kdy je sebepojetí velmi ovlivněno vlivy a názory okolí.
- tento věk je důležitý pro vztah budoucího adolescenta k umění.
- Děti přecházejí od ztvárňování „toho, co ví“ k „tomu, co vidí“, tedy realismus blíží se „dospělým“ způsobům vyjádření. To vyvolává větší míru kritičnosti a zvýšenou citlivost k přístupu k vlastní osobě.

- Hlavním úkolem pro učitele je motivovat děti k touze tvořit a překonat věty typu „já to neumím“.
- Důležitým tématem je v tomto období autoportrét - ale první pokusy realistické studie tužkou mohou končit nezdarem a nechutí zkoušet to znova.
- Použitím méně běžných technik např. monotypu, koláže, muchláže, tisku, apod. docílíme zajímavého vzhledu a umělecké uhlazenosti, která neodrazuje

Výtvarná krize 8-13 let

- Ve vývoji dětské kresby je setkání s jistým stavem bezradnosti v určitých stádiích vývoje běžné. Řada autorů si těchto okamžiků všimla a nazvala je tzv. krizemi výtvarného projevu.

„Důvěra dítěte ve vlastní tvořivé schopnosti je poprvé otřesena skutečností, že si začíná uvědomovat smysl svého okolí.“

- Není důležité kdy přesně krizové stavy výtvarného projevu nastávají, ale jak se projevují a jak na ně může výtvarný pedagog reagovat a jak se dají překonat.

Výtvarná krize

- Krizi lze vystopovat ve všech uměleckých oborech a jako „*esteticko-výchovný krizový komplex působí jednotně a destruktivně hluboko v dalším životě a záporně ovlivňuje lidskou tvořivost v nejširším smyslu.*“
- Tato zobrazovací „bezmocnost“ v člověku přetne výtvarný vývoje a zanechá pocit „já neumím kreslit a malovat“, který se s mnohými vleče dál. Člověk tak ztrácí jednu z raných možností, jak uchopit svět, jak komunikovat, jak se vyjádřit.

- Při větší konfrontaci s vizuální realitou, s tím, co dítě vnímá a chce zobrazit, se první krizové jevy projeví jako bezradnost.
- Dítě vidí trojrozměrný svět, který neumí zaznamenat, tak reálně, jak by chtělo.
- Pokud by tedy důvodem krize ve výtvarném projevu byla bezradnost a ztráta důvěry ve vlastní schopnosti zobrazit viděnou realitu, bylo by citlivé vedení ze strany pedagoga jednou z možností, jak dítěti pomoci tuto fázi překonat, aniž by ztratilo chuť malovat.

Využití projektových metod, kdy „*dochází ke spojování námětů do logicky provázaných struktur, prohlubování výtvarného prožívání a myšlení nebo hledání osobitých forem výtvarného vyjadřování vytváří jakýsi most mezi výtvarným projevem dětství a dospívání.*“ Prostřednictvím těchto metod by mohl učitel vyplnit stagnaci dětského výtvarného projevu a překonat výtvarnou krizi.

Soustředění, náročný způsob uvažování a následná výtvarná práce zde odsouvá mimo pozornost pocit vlastní výtvarné nedostatečnosti a umožňuje dítěti využít nejen výtvarné schopnosti. Ztráta zdánlivého bezpečí ikonografických schémat se ho proto nemusí tolik dotýkat a vliv tzv. krize výtvarného projevu téměř nepocítuje. Důležité je zachovat schopnost výtvarně komunikovat a přenést ji do období puberty, kde je dále obohacována o poznatky z tohoto období

Doporučená literatura

- **Babyrádová, H.: Symbol v dětském výtvarném projevu. Nakladatelství Masarykovy univerzity. Brno 1999**
- Babyrádová, H.: Rituál, umění a výchova. Nakladatelství Masarykovy univerzity. Brno 2002
- Babyrádová, H. : Výtvarná dílna. Triton. Praha 2005
- Babyrádová. H.: Výtvarný projev dítěte v předškolním věku v jednadvacátém století. UPOL, 2015 Olomouc.
- Campbell, J.: Techniky arteterapie ve výchově, sociální práci a klinické praxi, Portál, Praha, 1984.
- **David, J.: Výtvarná výchova jako smyslový a duchovní fenomén. Fantisk. Polička 1993**
- **David, R.: Kresba jako nástroj poznání dítěte, Portál, Praha, 2001.**
- Horáček, R.: Galerijní animace.
- **Kyzour, M.: O krizových jevech v dětské malbě a kresbě. Výtvarná výchova 2/II a 3/III., 1969/1970, SNP Praha.**
- **Löwenfeld, V., Britain, W.L.: Creative and Mental Growth, vyd. 8, Macmilan Publishing Company, New York, 1964.**
- Piaget, J.: Psychologie inteligence, SNP, Praha 1966.
- **Piaget, J., Inhelderová, B.: Psychologie dítěte, Portál, Praha, 1997.**
- Pohnerová, M.: Duchovní a smyslová výchova.
- **Read, H.: Výchova uměním, Odeon 1967, Praha.**
- **Roesellová, R.: Řady a projekty ve výtvarné výchově, SARA, Praha 1997.**
- **Roesellová, R.: Námět ve výtvarné výchově. SARA, Praha 2000.**

Doporučená literatura

- **Slavík, J.: Umění zážitku, zážitek umění I. Karolinum. Praha 2000**
- **Slavík, J.(ed.): Současná arteterapie, UK, Praha, 2000.**
- Steiner, R.: Úvod do nadsmyslového poznání světa a učení člověka (Antroposofie), přel. J.Příkryl, Praha, 1919.
- **Šicková-Fabrice, J.: Základy arteterapie, Portál, Praha, 2002.**
- **Uždil, J.: Výtvarný projev a výchova, SPN, Praha 1974.**
- **Zhoř, I. – Horáček, R. – Havlík, V.: Akční tvorba. Olomouc, Pedagogická fakulta Univerzity Palackého 1991**
- **Šamšula, P.: CD-ROMy (i) pro výtvarnou výchovu. Výtvarná výchova, 2001, 41, 2, s. 6-9.**
- Uždil, J.: Výtvarný projev a výchova. 2. vyd. Praha: SPN, 1976
- Brožek, J.: Výtvarná výchova a barva. UJEP. Ústí n. Labem 2003